

УДК 346.14

Є.В. ПЕТРОВ, канд. юрид. наук, доц., До-
нецький юридичний інститут МВС України

ДЕЯКІ НАРИСИ ДО ДИСКУСІЇ ПРО ПРАВОВУ ПРИРОДУ ГОСПОДАРЬКОГО ПРАВА

Ключові слова: правову природу господарського права

У вітчизняній правовій науці існує низка проблем, які, незважаючи на активне обговорення в наукових колах упродовж багатьох десятиліть, не втрачають своєї актуальності. Однією з таких є проблема визначення правової природи господарського права. Аналіз наукової літератури свідчить, що над розв'язанням цього питання у різні часи працювали такі вчені, як С. Алексєєв, В. Гайворонський, В. Джуно, К. Карчевський, О. Красавчиков, І. Красько, В. Лаптев, В. Мамутов, К. Толстой, В. Щербіна та інші, проте єдиної позиції дотепер все ще не досягнуто. Подібний стан справ робить можливим й необхідним продовження наукової дискусії зазначеної проблеми, до якої ми прилучаємося. Своїм головним завданням бачимо спробу критичного аналізу основних підходів до визначення правової природи господарського права з подальшим доведенням необхідності розв'язання зазначеної наукової проблеми крізь призму концепції поділу права на приватне та публічне. Наголосимо, що подібному напряму наукових пошуків властивий досить високий рівень наукової новизни, позаяк до сьогодні ще не здійснено досліджень такої спрямованості.

Якщо виходити з сучасних наукових публікацій Україні, порядок здійснення господарської діяльності в Україні визначаємо за допомогою норм господарського права, значну частину яких кодифіковано в Господарському кодексі України [1]. У ст.1 цього Кодексу зазначено, що він встановлює основні засади господарювання в Україні й регулює господарські відносини, що виникають у про-

цесі організації та здійснення господарської діяльності між суб'єктами господарювання, а також між цими суб'єктами та іншими учасниками відносин у сфері господарювання.

Незважаючи на таке пряме визначення завдань Господарського кодексу України, в юридичній науці тривалий час відбуваються жваві дискусії як щодо самої можливості/доцільності існування господарського права, так і щодо предмета його регулювання. Головними опонентами в цій дискусії найчастіше є, з одного боку, представники науки цивільного права, а з іншого – представники науки господарського права, які звинувачують перших у постійному перешкоджанні становленню господарського права, запереченні його самостійного місця в системі вітчизняного права [2]. Не підтримуючи в цій дискусії представників жодної зі сторін, від себе додамо, що, на наш погляд, кожен з них у чомусь має рацію, виходячи з усталених нині концепцій предмету та метода правового регулювання взагалі та предмета й метода правового регулювання цивільного та господарського права зокрема. Представники науки цивільного права мають рацію в тому, що суспільні відносини, які регулює господарське право, власне, нічим принципово не відрізняються від суспільних відносин, що становлять предмет цивільного права. Щодо представників науки господарського права, то з ними можна погодитися в тому, що господарські правовідносини, які володіють певною специфікою, пов'язаною з їх суб'єктним складом та змістом, дійсно можуть бути відмежовані від цивільних правовідносин.

Водночас зазначимо, що така суперечка триватиме, мабуть, доти, поки буде існувати та визнаватися як провідна концепція поділу вітчизняного права на галузі залежно від предмета й методу правового регулювання, вироблена, нагадаємо, наприкінці 30-х – на початку 40-х рр. ХХ ст. радянськими вченими-правознавцями. У цьому разі йдеться про те, що спираючись на положення зазначеної концепції, не можна чітко розмежувати більшість галузей українського права, позаяк ко-

жна з них містить ознаки, властиві іншій. На це, зокрема, зважали ще деякі радянські вчені, як приклад наводячи саме цивільне право. Так, Л.Б. Тіунова в 1987 р. наголошувала на тому, що аналіз конкретних галузей права свідчить, що традиційний критерій їх виділення (залежно від виду суспільних відносин) є неприйнятним. На прикладі цивільного права Л.Б. Тіунова зазначала, що воно регулює не лише майнові, але й особисті немайнові відносини. Водночас значна частина майнових відносин відокремлюється зі сфери цивільного права та опосередковується адміністративним правом. До того ж майнові відносини (деяку їх частину) регулює сімейне, трудове, колгоспне, земельне, фінансове законодавством. Л.Б. Тіунова ставить запитання: Чи можна їх відмежувати від предмета цивільного та адміністративного права навіть щодо соціалістичних відносин? Очевидно, що межі такого давнього, на перший погляд стійкого предмета цивільного права виявляються нечіткими [3]. Вважаємо, що з такою позицією необхідно повністю погодитися, а доказом її обґрунтованості саме є ситуація, що склалася навколо розмежування цивільного та господарського права.

Вивчення сучасної наукової літератури, присвяченої з'ясуванню предмета господарського права, свідчить, що і серед представників цієї галузі правової науки немає єдності щодо зазначеного питання. Як зауважує А.М. Запорожець, ситуація в цій сфері така, що у глобальних, так би мовити, напрямках визначення загальних тенденцій предмета всі думки одностайні. Проте коли необхідно визначити конкретні межі предмета, то щоразу витикають нові пояснення та їх інтерпретації [2]. Досить чітко стан справ із визначенням предмета господарського права описав О.М. Вінник, який вважає, що у вітчизняній юридичній науці стосовно питання про господарське право як галузь права сформувалися три основні позиції.

Перша з них є негативною. Її прихильники (С.М. Братусь, Р.О. Халфіна, Г.К. Матвеев, Я.М. Шевченко, А.С. Довгерт та ін.) вважа-

ють господарське право не самостійною галуззю права, а простим поєднанням цивільно-правових та адміністративно-правових норм, що діють у сфері господарювання. Однак О.М. Вінник їм заперечує, пояснюючи, що господарські правовідносини не можна розкласти на цивільно-правові та адміністративно-правові, хоча історичні витоки господарського права містить сфера як публічного, так і приватного права. Крім того, господарське право має значний за обсягом власний нормативний матеріал, що не належить ні до цивільного, ні до адміністративного права. Одним із таких інститутів, що обумовили виділення господарського (торгового, комерційного) права в окрему галузь права, є інститут банкрутства.

Друга позиція щодо господарського права – позитивна – полягає у визнанні господарського права самостійною галуззю права, яка не має нічого спільного з іншими галузями (В.В. Лаптев, В.К. Мамутов, І.Г. Побірченко та ін.). Однак господарське право, хоча і є специфічним явищем, проте пов'язано з іншими галузями права, наприклад, із цивільним, позаяк, на думку науковців, підпорядковується, скажімо, загальним засадам зобов'язального права, а також із адміністративним, тому що використовує, зокрема, такі методи правового регулювання, як метод владних приписів, та правові форми економіки – управління у вузькому розумінні (видача дозволів, ліцензій, патентів), контроль [4, с.45–46].

На думку О.М. Вінника, третя точка зору найбільш відповідає життєвим реаліям (її прихильниками є Ю.К. Толстой, О.А. Пушкін, С.С. Алексеев, Г.В. Пронська) та є, на наш погляд, найбільш поширеною. Відповідно до неї господарське право є комплексною галуззю права, в якій зібрані правові норми основних галузей права, пов'язані з одним предметом правового регулювання, – господарською діяльністю. О.М. Вінник наголошує, що господарське право, крім запозиченого з інших галузей, має досить об'ємний власний (оригінальний) нормативний матеріал (інститут внутрішньогосподарських, у то-

му числі й корпоративних відносин, інститут банкрутства, інститут антимонопольного регулювання господарської діяльності, інститут державного замовлення тощо) [4, с.44–46]. Подібну точку зору поділяють також автори навчального посібника «Господарське право», виданого під загальною редакцією професора Л.А. Жука, які вважають, що господарське право – це сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини у сфері управління економікою, виробництвом та реалізацією продукції, виконання робіт і надання послуг з метою отримання прибутків. На думку науковців, господарське право є комплексною галуззю права, що спирається на норми цивільного права щодо правоздатності фізичних та юридичних осіб, цивільно-правових угод і конкретизує їх, а також містить норми адміністративного, фінансового, трудового права, які регулюють господарську діяльність, а господарське право й найближче до нього за змістом цивільне право співвідносяться як загальне та спеціальне. Цивільне право обумовлює загальні основи регулювання майнових та особистих немайнових відносин, а господарське право конкретизує цивільно-правові норми щодо конкретних сфер і видів господарської діяльності [5, с.4]. Цей підхід поділяє також С. Батрин, який, заперечуючи комплексний характер господарського права, наголошує, однак на тому, що останнє є самостійною галуззю права, позаяк виникає як право керівництва, управління економікою, виникає на основі торгового права, як стратегічне поєднання відносин з керівництва економікою (вертикальний критерій) та відносин саморегулювання підприємницької активності (горизонтальний критерій) на стику публічного та приватного права [6].

Водночас зазначимо, що вищевказаними концепціями розуміння предмета господарського права не обмежено. Так, наприклад, К.А. Карчевський вважає, що правові відносини, які виникають у сфері здійснення господарської (підприємницької) діяльності, повинні регулювати особлива підгалузь цивільного права. Для такої підгалузі вчений пропонує

назву «господарське (підприємницьке) право», визначаючи останнє як спеціальну підгалузь цивільного права, що регулює майнові та особисті немайнові відносини, які виникають у процесі здійснення господарської (підприємницької) діяльності та спрямовані на отримання прибутку, досягнення соціальних чи економічних результатів, ґрунтуються на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності суб'єктів господарювання (підприємців) із можливістю встановлення законом умов та меж здійснення такої діяльності для забезпечення соціальної справедливості, захисту прав споживачів, інших суб'єктів господарювання, навколишнього середовища та держави [7].

Не вдаючись до поглибленого аналізу наукової позиції К.А. Карчевського, дозволимо собі поставити на обговорення лише декілька спірних моментів. Так, не зовсім зрозумілим здається створюваний автором синонімічний ряд «господарське право – підприємницьке право». Господарська та підприємницька діяльність, дійсно мають чимало спільних рис, однак це не дозволяє об'єднувати їх в одне поняття. У цьому плані лише повторимо думку В.М. Гайворонського, який зауважує, що підприємницька діяльність є особливим видом господарської діяльності, вона творчопошукова, новаторська, пов'язана з виробленням нових ідей і заходів для досягнення мети. Отож, господарська діяльність, охоплюючи підприємницьку, до неї не зводиться [8, с.8]. З огляду на це немає будь-яких підстав для того, щоб об'єднувати поняття «господарське право» та «підприємницьке право» у межах однієї правової категорії, позаяк останні регулюють відмінні види суспільних відносин – господарські та підприємницькі.

Водночас у нас викликає заперечення також поняття «спеціальна підгалузь», яке не є використовуваним в юридичній мові. Запропонувавши цей термін, автор К.А. Карчевський, на наш погляд, повинен був спочатку пояснити його сутність, відмежувати від таких категорій, як інститут та підгалузь права. Без здійснення цих операцій надзвичайно важко

зрозуміти, що науковець має на увазі, говорячи про спеціальну підгалузь цивільного права.

І останнє. Зміст визначення господарського (підприємницького) права зрештою майже нічим не відрізняється від сформульованих у літературі визначень цивільного права. У дефініції, запропонованій К.А. Карчевським, йдеться про найголовніші ознаки цивільних відносин (їх майновий та особистісний немайновий характер), що наштовхує на думку про відсутність будь-яких принципових відмінностей між цивільним та господарським правом. Однак слід наголосити на тому, що між зазначеними правовими утвореннями відмінності все-таки існують. Узяти хоча б елемент державного регулювання господарських відносин, наприклад, у вигляді ліцензування її окремих видів, який, зрозуміло, не можна зарахувати до інституту цивільного права. Отже, на якій саме підставі автор твердить, що господарське (підприємницьке) право є спеціальною підгалуззю цивільного права? Невже цивільне право складається з норм адміністративного права?

Виявлені нами «нестикування» у визначенні господарського права, запропонованому К.А. Карчевським, тією чи іншою мірою стосуються також усіх інших вищезгаданих концепцій, що є свідченням неможливості знайдення істини щодо зазначеного правового утворення за допомогою наявного нині методологічного інструментарію, який як спадщину від радянської правової теорії досить часто дотепер використовують сучасні автори без будь-яких «поправок» на сьогоднішній день. І у цьому плані, як зазначає В. Джунь, наука господарського права не є винятком [9]. Однак подібний стан справ із встановленням правової природи господарського права й напрямів його подальшого розвитку є неприпустимим, позаяк усі ці «наукові негаразди» спричиняють виникнення цілком реальних проблем у сфері правотворчості та правозастосування. У такому розумінні надзвичайно слушною є думка С. Батрина, відповідно до якої в контексті динамічного розвитку господарських відносин виникає низка питань, які не можна

розглядати в межах протистояння окремих правових шкіл господарників та цивілістів здійснювати обмежений у своїх засадах аналіз співвідношення ст.1 Цивільного кодексу України та ст.1 Господарського кодексу України. Кінцеве завдання насправді полягає не в тому, щоб скасувати Господарський кодекс чи досягти поетапного «вихолощення» сутності господарського права. Сьогодні на науковому рівні необхідно забезпечити якість регулювання відносин, що становлять основу розвитку країни [6]. Ми глибоко переконані, що вирішення цього завдання не може бути здійснено без ґрунтовного перегляду основ методологічного дослідження господарського права. Пояснимо свою точку зору більш докладно.

Аналіз опрацьованих нами концепцій розуміння поняття та змісту господарського права дозволяє дійти декількох принципових висновків. Так, по-перше, всі дослідники, із працями яких ми мали змогу ознайомитися, опрацьовували проблему правової природи господарського права, без огляду на теорію поділу права на приватне та публічне. По-друге, встановлення меж правового регулювання господарського права в усіх без винятку випадках здійснювалося крізь призму концепції предмета та методу правового регулювання, яка є аж ніяк не найкращим здобутком радянської правової науки. По-третє, вивчення сучасного стану й перспектив розвитку господарського права здійснюють майже без врахування історичного та зарубіжного досвіду становлення й розвитку зазначеного правового утворення. Неврахування вищевказаних аспектів є, на наш погляд, єдиною причиною, яка пояснює той факт, що вже впродовж більш ніж півстоліття вітчизняні вчені не спроможні дати відповідь на питання про правову природу господарського права. Іноді створюється таке враження, що вся ця ситуація виникла штучно, позаяк вона дає гарний привід для нескінченних «наукових» дискусій, які насправді не мають жодного теоретичного чи практичного змісту.

Повертаючись до анонованих вище методологічних проблем, насамперед наголосимо

на тому, що більшість із них має історичний характер. Як справедливо зауважує у своїх працях Р.С. Мельник [10, 11], вітчизняна правова наука все ще зазнає потужного впливу радянської правової ідеології. Багато з тих правових концепцій, які «успішно» дотепер існують в українській правовій науці, розроблено на підставі заперечення існування правової державності, неможливості визнання приватної особи незалежним від держави суб'єктом права тощо. У зв'язку з цим постає майже риторичне запитання: так не вже ці теорії та концепції можуть існувати у правовій теорії країни, яка проголосила себе демократичною, правовою та соціальною державою? Безумовно, що ні, а отже, пошуки відповіді на питання про правову природу господарського права має бути здійснено, так би мовити, з позиції чистого аркуша, без спроб обґрунтування тієї або іншої точки зору з посиланням на праці радянських учених-правознавців, багато з яких, як зазначає К.С. Бельський [12, с.162–176], працювали виключно в межах, дозволених керівними роз'ясненнями Комуністичної партії СРСР.

Визначення правової природи господарського права не можна здійснити без врахування теорії поділу права на приватне та публічне. На нашу думку недооцінювання цієї аксіоми є найпершим чинником, який заважає розбудові досконалої системи вітчизняного права. Аналіз історичної правової літератури свідчить, що теорія поділу права на приватне та публічне в нашій державі розвивалася непослідовно. В окремі періоди існування держави її визнавали та вивчали [13], а в межах певних часових відрізків піддавали руйнівній критиці, зокрема, в 30-ті роки. XX ст. Саме в цей період радянський учений-правознавець М. Аржанов розробив теорію поділу радянського права на галузі відповідно до предмета правового регулювання. Однією з підстав для цього стала необхідність розроблення теорії системи радянського права, яка б принципово відрізнялася від буржуазної системи права, що спиралася на поділ права на приватне та публічне [14]. Проте, незважаючи на універсальність концепції

предмета правового регулювання, пізніше доповненої також теорією методу правового регулювання, на її підставі досить важко визначити належність певних груп суспільних відносин (у нашому випадку господарських) до тієї або іншої галузі права, тому що велика кількість із них зазнає регулятивного впливу різних галузей права. Ще радянські вчені наголошували на тому, що господарське право є комплексною галуззю радянського права [15, с.7]. Проте з огляду на теорію поділу права на приватне та публічне комплексних галузей права не може існувати, позаяк кожна галузь права неодмінно має входити або до підсистеми приватного, або до підсистеми публічного права, інакше буде порушено один з основних принципів побудови систем, відповідно до якого кожна система складається з підсистем більш низького рівня, які, однак, володіють ознаками, властивими «головній» системі.

Таким чином, зважаючи на викладене вище, можна впевнено твердити, що на господарське право в його сучасному стані очікують ґрунтовні перетворення, пов'язані з його поділом щонайменше на дві частини: приватне господарське право та публічне господарське право, – кожна з яких має бути визнана самостійною галуззю українського права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Господарський кодекс України // ВВР України. – 2003. – № 18. – № 19-20. – № 21–22. – Ст. 144.
2. Запорожец А. М. К вопросу о содержании предмета и метода хозяйственного права / А. М. Запорожец // Право і безпека. – 2005. – Т. 4. – № 5. – С. 136–144.
3. Тиунова Л. Б. Система правовых норм и отраслевое подразделение права / Л. Б. Тиунова // Известия вузов. Правоведение. – 1987. – № 4. – С. 63–69.
4. Вінник О. М. Господарське право : курс лекцій / О. М. Вінник. – К. : Атіка, 2004. – 624 с.
5. Жук Л. А. Господарське право : навч. посіб. / Л. А. Жук, І. Л. Жук, О. М. Не живець. – К. : Кондор, 2003. – 400 с.

6. Батрин С. Господарське право як самостійна галузь права: до постановки питання / С. Батрин // Юридична Україна. – 2010. – № 1. – С. 92–96.
7. Карчевський К. А. Предмет, метод та поняття господарського (підприємницького права) / К. А. Карчевський // Право і безпека. – 2009. – № 2. – С. 151–155.
8. Господарське право України : підручник / за ред. В. М. Гайворонського та В. П. Жушмана. – Х. : Право, 2005. – 382 с.
9. Джунь В. Методологічні питання дослідження господарського права / В. Джунь // Вісник Академії правових наук України. – 2010. – № 1. – С. 154–168.
10. Мельник Р. С. Як покращити викладання адміністративного права / Р. С. Мельник // Право України. – 2010. – № 12. – С. 228–236.
11. Мельник Р. С. Деякі нариси з історії формування наукових поглядів на систему вітчизняного права / Р. С. Мельник // Право і безпека. – 2010. – № 3 (35). – С. 60–65.
12. Бельский К. С. Полицейское право : лекционный курс / К. С. Бельский ; под ред. А. В. Куракина. – М. : Изд-во «Дело и Сервис», 2004. – 816 с.
13. Елистратов А. И. Основные начала административного права / А. И. Елистратов. – 2-е изд. – М., 1917. – 294 с.
14. Аржанов М. О принципах построения системы советского социалистического права / М. Аржанов // Советское государство. – 1939. – № 3. – С. 26–35.
15. Хозяйственное право / под общ. ред. В. В. Лаптева. – М. : Изд-во «Наука», 1983. – 288 с.

Петров Є. В. Деякі нариси до дискусії про правову природу господарського права / Є. В. Петров // Форум права. – 2012. – № 2. – С. 563–568 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-2/12pevpgp.pdf>

З'ясовано правову природу господарського права. Крізь призму вивчення наявних концепцій предмета господарського права доведено необхідність пошуків нових методологічних засад його дослідження, що ґрунтуються на теорії поділу права на приватне та публічне.

Петров Е.В. Некоторые очерки к дискуссии о правовой природе хозяйственного права

Выяснена правовая природа хозяйственного права. Сквозь призму изучения существующих концепций предмета хозяйственного права доказана необходимость поиска новых методологических начал его исследования, основанных на теории разделения права на частное и публичное.

Petrov E.V. Some of the Essays to the Discussion of the Legal Nature of the Economic Law

The legal nature of economic law is clarified. Through the prism of the study of the existing concepts of the subject of economic law proves need for new methodological began his research, based on the theory of separation of the law to private and public.